

Розвиток пожежної безпеки в містах Гетьманщини у XVII–XVIII ст.

Стаття присвячена одній з найбільших проблем старих міст – пожежам. Основну увагу автор приділяє містам Лівобережної України XVIII ст., Ніжину, Полтаві, Прилукам. У роботі розглядається нормативно-правова база, на основі якої велася боротьба з пожежами, наведені свідчення з джерел про пожежі та боротьбу з ними, розкриваються проблеми, які існували в організації проти-пожежної безпеки міст.

Ключові слова: Лівобережної України, пожежа, Магдебурзьке право.

Работа посвящена одной из острых проблем старых городов – пожарам. Основное внимание автор уделяет городам Левобережной Украины XVIII ст.: Ножину, Полтаве, Прилукам, Чернигову. В работе также рассматривается нормативно-правовая база, на основе которой производилась борьба с пожарами, приведены свидетельства с источников о пожарах и борьбе с ними, раскрываются проблемы, которые существовали в организации противопожарной безопасности города.

Ключевые слова: Левобережная Украина, пожар, Магдебургское право.

Work of dedicate one of sharp problems of old cities – to the fires. Basic attention an author spares to the cities of Left-bank Ukraine: Nizhyn, Poltava, Pryluky, Chernigov. In-process a normatively-legal base is also examined on the basis of that a fight was produced against fires, certificates from sources over are brought about fires that to the fight against them, problems that existed in organization of fire-prevention safety of city open up.

Key word: Left-bank Ukraine, fire, magdeburg law.

*"Звук треска и гула заваливающихся стен и потолков, свиста и шипения
пламени и оживленных криков народа, вид колеблющихся, то насплывающихся
густых черных, то взрывающихся светлеющих облаков дыма с блестками искр
и где сплошного, сноповидного, красного, где чешуйчато-золотого,
перебирающегося по стенам пламени, ощущение жара
и дыма и быстроты движения производили
на Пьера свое обычное возбуждающее действие пожаров"*
Л.Толстой "Война и мир"

За шість місяців 2012 р. на території України щодня зареєстровано 188 пожеж, унаслідок яких загинуло 9 та травмовано 5 людей, вогонь пошкодив та знищив будівлі та техніку [1], звітує МНС України.

Питання пожежної безпеки залишається ключовим у будь-якому регіоні країни та різних історичних періодів. Пожежну безпеку сучасної України важко уявити без державної пожежної охорони.

Законодавче забезпечення організації пожежної справи в Україні було закладене ще в XI ст., але остаточно його структура сформувалася лише в середині XIX ст. Давня істина, що пожежу легше попередити, ніж ліквідувати її наслідки, була відома нашим пращурам ще з часів Київської Русі.

Історичний аспект вказаної проблеми не отримав повного та всебічного висвітлення як в українській, так і зарубіжній історіографії, а тому потребує подальшого дослідження та узагальнення [2, с. 18]. Питання пожежної безпеки не було висвітленим у жодному історичному дослідженні. Різні урбаністичні студії містять короткі повідомлення про виникнення пожеж у різних містах. Метою даного дослідження є систематизація нормативної бази пожежного законодавства та визначення реального становища пожежної безпеки в деяких містах Гетьманщини XVII–XVIII ст.

Спустошливі наслідки пожеж тривожили великокнязівську владу ще за часів Київської Русі. Саме перші спроби регулювання пожежної безпеки було зроблено у збірнику законів "Руська Правда". Пізніше ця традиція перейшла до Литовських статутів та нормативних документів періоду Гетьманщини. З часом змінювалося і розуміння пожежі: під впливом церкви пожежа розумілася як "божа кара", пізніше ствердилася думка, що пожежа не соціальне явище, а стихійне лихо.

Упродовж XI–XVI ст. в Україні сформувалося протипожежне законодавство режимного характеру, спрямоване на зниження можливості виникнення пожеж від навмисних злочинних дій. Його вдосконалення йде трьома основними напрямками: охорона життя людей та нерухомого майна, протипожежний захист угідь, забезпечення порядку та захист власності при ліквідації пожежі [3, с. 42]. Водночас, у XV–XVI ст. правова база пожежної охорони доповнюється королівськими наказами щодо обережного поводження з вогнем, функціонування пожежно-сторожової охорони та запровадження пожежної повинності. Значною мірою на формування протипожежного законодавства України вплинуло Магдебурзьке право.

Основною збіркою законів, у якій зібрано всі норми феодално-кріпосницького права першої половини XVIII ст., що діяли на Лівобережній Україні, була "Права по которым судится малороссийский народ". Джерелами "Прав" були Литовські Статути, "Хелминське право", "Саксонське зерцало" тощо, а також українське звичаєве право й судова практика, російське законодавство. Саме у "Правах" містилися

основні норми за якими здійснювалося управління містом першої половини XVIII ст. Так, у "Правах" прописані основні функції міських урядників стосовно пожежної безпеки в місті. Перш за все міські урядники повинні мати списки міщан, серед яких були призначені десятники та сотники. Основними їх функціями був нагляд за системами опалення та їх чистотою: "щоб труби та комени були від сажі очищені" [4, с. 768]. Трусити сажу повинні кожні три місяці (один раз у четверту частину року). За неналежне виконання протипожежної безпеки десятники та сотники зобов'язані були сповістити до міського уряду, таких людей могли штрафувати ("де є сажа не вичищена з заможних по 50 коп., середнього достатку по 25 коп., бідних арештом до в'язниці" [5, с. 769]).

Крім призначених десятників та сотників, у зазначених вище списках позначалися будинки, в яких на випадок пожежі знаходився необхідний реманент: відра, сокири, лопати та інше. Також при ратуші обов'язково завжди повинні бути на випадок пожежі налаштовані "круки, драбини, щити та інші для гасіння пожежі інструменти, а вода в бочках не тільки при ратуші, а й при всякому дворі повинна бути" [6, с. 769–70].

Вищезазначених правил в ідеалі повинні дотримуватися всі жителі міста, але в Ніжині XVII–XVIII ст. склалася парадоксальна ситуація: греки, які проживали в місті та становили окреме грецьке братство, намагалися уникати виконання загальноміських повинностей. Наприклад, 1771 р. Ніжинським міським магістратом було створено резервний зерновий фонд на випадок карантину та для посіву у неврожайні роки, вирішено збирати з кожної "хати по четверичку", але представники грецького братства оскаржували дане рішення [7, арк. 3]. Та крапку в суперечці було поставлено з допомогою одного речення – "але зараз греки не можуть бути виключеними" [8, арк. 7], що зобов'язало членів грецького братства здавати зерно до резервного фонду міста. Аналогічна ситуація склалася також з залученням членів грецького братства до правил протипожежного стану в Ніжині. Наприклад, 1782 р. поліцмейстер Лук'ян Шкурнин прислав у грецьке братство копію білета, у якому детально було розписано поділ грецьких дворищ на десятки, визначено над ними старосту, розподілений за кожним двором пожежний реманент [9, арк. 2–10], тобто поставив перед фактом обов'язкового виконання пожежних правил для всіх жителів міста.

Однією з функцій плацової сторожі був нагляд за життям міста, особливо вночі. Сторожі повинні подати сигнал на сполох, щойно по-

бачивши перші ознаки пожежі. Таким сигналом був дзвін або барабан [10, с. 770].

Досить чітко прописано у "Правах по которым судится малороссийский народ" дії щодо гасіння пожежі та охорона майна постраждалого та кара за крадіжки майна під час пожежі. Так, з кожного двору на пожежу мав вийти господар та дорослі і здорові чоловіки, але залишити когось для охорони власного двору і майна. Кожна така людина повинна взяти з собою необхідний інструмент. Якщо з якого двору не вийшли на пожежу без поважної причини, то їх штрафували у розмірі 1–2 крб або арештовували на користь того, хто постраждав від пожежі [11, с. 770].

Та незважаючи на прописані в наказах та інших адміністративних документах чіткість дій щодо протипожежного становища та реманенту, кількість пожеж не зменшувалася. Проаналізувавши джерела з історії Ніжина XVII–XVIII ст. можна визначити протипожежний стан міста. Одна з пожеж сталася 14 вересня 1797 р., в результаті якої було знищено будівлю Благовіщенського монастиря, що знаходилася навпроти нього через тракт, та "сгорело домов каменных тридцать три, деревянных семьдесят четыре и в доме нежинского народного училища истреблены крыши. Причиной пожара была та, что в доме Протченка перетапливаемо было для зделки свечей сало" [12, с. 558]. В результаті архімандрит Віктор просив Чернігівське губернське правління відновити або надати нові документи на володіння місця спаленого трактиру [13, арк. 7, 11]. На жаль, від пожежі постраждав не тільки Благовіщенський монастир, у 1756 р. пожежа повністю знищила Введенський жіночий монастир.

Аналогічна ситуація сталася менше ніж за рік у центрі Ніжина. "Ніжинський літопис" повідомляє: "1798 мая 7 против 8 числа пожар сделался в городе. Погоріли церков Николая з болшим колоколом, все купеческие ряды и городской магистрат" [14, с. 63], на відновлення якого ще у 1804 р. виділялися кошти у розмірі 10121 крб 9 коп. [15, арк. 16].

Очевидно, намагання уряду та самих міських чиновників були малоефективними, адже пожежі виникали в різних містах фактично кожного місяця, та й різні приписи на практиці фактично не виконувалися. Свідченням цього є лист Івана Багратіона до графа Петра Рум'янцева-Задунайського. Багратіон повідомляє про пожежу, яка сталася 26 квітня 1779 р. на його квартирі через необережність ("куріння трубки") [16, арк. 1]. Далі генерал-поручик повідомляє: "При сем пожаре кроме моего караула и некоторое количество людей кои

слабой помощи долали никого не біло между сими последними біли и такие кои только зрителями щитались" [17, арк. 1].

Крім того, генерал-поручник І.Багратіон також повідомляє про ще одну пожежу в Прилуках, свідком якої він був. Причиною даної пожежі стало необережне куріння трубки та варіння горілки, в результаті були пошкоджені "многия обивательские домаы, купеческие товары и лошади погорели" [18, арк. 2]. Далі наказувалося карати людей, які порушують визначені правила пожежної безпеки та не надають посильну допомогу під час пожеж [19, арк. 2].

Так, упродовж XVIII ст. місто Полтава пережило щонайменше чотири великі пожежі – у 1705, 1709, 1758 та 1771 рр. У зв'язку з цим магістрат і полкова адміністрація приділяли проблемі чимало уваги. Як видно з доповідних записок магістрату, в місті була налагоджена своєрідна система пожежної охорони. Віддав нею городовий отаман, обов'язки якого тоді виконував бунчуковий товариш Федір Білушенко. Нагляд за дотриманням протипожежної безпеки серед ремісничого населення здійснювали цехмістри, а серед посполитих – десятники. Особливо ретельно протипожежних заходів дотримувалися влітку. Полтавцям навіть не рекомендували в цю пору року готувати їжу в хатніх печах. Щоночі спеціально виділені люди (20 осіб) під керівництвом призначеного урядника здійснювали обхід міста [20, с. 60].

Та в період Гетьманщини "Права по которым судится малоросийский народ" були не єдиним джерелом пожежної безпеки. У даний період були введені законодавчі акти, що регламентували нове будівництво. 7 серпня 1722 р. для Генеральної військової канцелярії був виданий указ, за яким наказувалося в селах після пожеж знову відбудовувати будинки лише поряд по два, в "одну жилу" і з розривом по ширині вулиці в 30 сажень [21, с. 18].

30 серпня 1728 р. видається наказ губернаторам і воєводам з особливим розділом "Про нагляд за будівлями в містах і збереження від пожеж". Це був збірник усіх правил з попередження пожеж, що існували раніше. Наказ поширювався і на територію Гетьманщини. У цьому документі, зокрема, зазначалися відстань, яка повинна була існувати між будівлями, та заходи при будівництві будинків, лазень, печей і димоходів [22, с. 18].

Крім того, відомий випадок, що у Чернігові магістрат обирав з-поміж себе одного райцю, до обов'язків якого входило спостереження за дотриманням пожежної безпеки та організація гасіння пожеж. Він стежив за обов'язковою очисткою димоходів у місті та виконанням міщанами пожежної повинності [23, с. 428]. Очевидно, дані заходи ма-

ло допомагали, адже відомо про пожежі 1718 та 1750 рр. у Чернігові, що завдали значних збитків місту.

Таким чином, боротьба з пожежами в українських містах XVII–XVIII ст. була відносно організованим, законодавчо регламентованим явищем. З кожним роком вона ставала все чіткішою, прописувалися нові правила пожежної безпеки, регламентувалася поведінка жителів міст на випадок пожежі, їх дії. Органи влади як держави в цілому, так і міст зокрема докладали чималих зусиль для захисту міст від пожеж.

Разом з тим населення міст не вважало за потрібне брати активну участь у боротьбі з пожежами, витратити кошти на придбання призначеного інструменту, брати участь у гасінні пожеж і охороні міст від них, чому є чимало документальних свідчень. Принаймні доти, доки це не стосувалося їх самих. Така позиція часто пояснювалася захистом привілеїв городян (не платити надлишкових поборів і не брати участь у громадських поборах), які ставилися понад усе.

Література

1. Український науково-дослідний інститут цивільного захисту [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://undicz.mns.gov.ua/content/statistics.html>. – Назва з екрана.

2. Стащенко С. І. Витоки пожежного нагляду в Україні (XIV–XVIII ст.) / С. І. Стащенко // Наукові праці : науково-методичний журнал. – Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2002. – Вип. 4 : Історичні науки. – С. 17–20.

3. Томіленко А. Державна політика у галузі пожежної безпеки в Україні у XVIII– на початку ХХ ст. / А. Томіленко, Л. Горенко // Гілея : науковий вісник : збірник наукових праць. – 2011. – Вип. 46 (№ 4). – С. 41–46.

4. Правах по котрым судится малоросийский народ / под ред. А. Ф. Кистяковского. – К., 1879. – 838 с.

5. Там само.

6. Там само.

7. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. 101, оп. 1, спр. 49. – 8 арк.

8. ДАЧО, ф. 101, оп. 1, спр. 49. – 8 арк.

9. ДАЧО, ф. 101, оп. 1, спр. 79. – 11 арк.

10. Права по котрым судится малоросийский народ / под ред. А. Ф. Кистяковского. – К., 1879. – 838 с.

11. Там само.

12. Ковалевський А. О большом пожаре в г.Нежине в 1797 году / А. Ковалевський // Киевская старина. – 1894. – Т. XLIV. – Март. – С. 558–559.

13. Ніжинська філія державного архіву Чернігівської області (далі – НФ ДАЧО), ф. 341, оп. 1, спр. 1358. – 16 арк.
14. Морозов О. С. Міський магістрат – невід’ємна частина історичного ландшафту Ніжина / О. С. Морозов // Відлуння віків. – 2004. – № 01. – С. 61–64.
15. НФ ДАЧО, ф. 341, оп. 1, спр. 1358. – 16 арк.
16. ДАЧО, ф. 101, оп. 1, спр. 71. – 2 арк.
17. Там само.
18. Там само.
19. Там само.
20. Волошин Ю. "Для точного исчисления и сведения всего Малороссийского народа": проведення Румянцевського опису в полковому місті Полтаві (1765–1766 рр.) / Ю. Волошин // Краєзнавство. – 2011. – № 1. – С. 57–71.
21. Сташенко С. І. Витоки пожежного нагляду в Україні (XIV–XVIII ст.) / С. І. Сташенко // Наукові праці : науково-методичний журнал. – Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. Петра Могили. – 2002. – Вип. 4 : Історичні науки. – С. 17–20.
22. Там само.
23. Стешенко С. І. Магдебурське право на Лівобічній Україні / С. І. Стешенко // Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV–XVIII в. – Львів, 1904.
Ч. 2. – 1904. – С. 387–442.